

Tyrimo „Tautinių mažumų kultūrinės raiškos varžymas Lietuvoje 1953-1990 m.“ išplėstinis planas

Įvadas.

Be pagrindinės, „titulinės“ tautos – lietuvių – Lietuvoje gyvena ir keletas didesnių ar mažesnių tautinių grupių. Įvairiai susiklostė jų santykiai su vyraujančia lietuvių tauta istorijos bėgyje. Santykiai dar labiau susikomplicavo sovietmečiu, kai į juos įsimaišė dar ir sovietinės valdžios politika.

Sovietinio režimo elgesys įvairių tautybių atžvilgiu vertintinas nevienareikšmiškai. Viena vertus, skelbta tautų lygybė ir brolybė. Ji ne tik skelbta, bet ir šiaip ne taip įgyvendinta – didesni etniniai konfliktai slopinti kaip pavojingi imperijos vientisumui. Kad nekiltų didesnių įtampų tarp tautų, stengtasi palaikyti bent minimalią regimą lygybę. Kita vertus, tikros tautų lygybės siekiama nebuvo. Dažnai tautinių mažumų kultūrinė raiška tebuvo formali. Tokia, kaip visoje SSRS kurti kiekvienos etninės grupės liaudies kultūrą demonstruojantys ir reprezentuojantys formalūs dainų ir šokių ansambliai – „Lietuvos“ analogai – turėję taip pat parodyti ir režimo rūpinimąsi įvairių tautų liaudies kultūra. Tautinių konfliktų nesiekta išspręsti – jie tiesiog užslopinti jėga ir kai ta jėga nusilpo, konfliktai prasiveržė su nauja jėga (ne tik Kaukaze, juk ir lietuvių – lenkų antagonizmas paaštrėjo Atgimimo laikais). Sovietinis režimas netgi prisidėjo prie tautinės neapykantos stiprinimo. Tiek dėl administracinio suskirstymo, ne išsprendusio, o skatinusio konfliktus, tiek ir dėl savo politikos. Mat ji nebuvo vienoda su įvairiomis tautomis. Vienoms tautoms skirta daugiau dėmesio, kitoms – mažiau. Kai kurios jų buvo globojamos administracijos, kai kurių kultūrinė raiška buvo varžoma. Lietuvoje taip pat pasireiškė visi sovietinio režimo politikos aspektai, nors ir ne savo radikaliausiais variantais.

Nors Lietuvoje ir nesama ypatingos tautinių mažumų gausos, tačiau ir čia ne visos tautybės buvo vienodai traktuojamos. Įvairių tautinių mažumų kultūrinės raiškos intensyvumas kito priklausomai nuo laikotarpio ir besikeičiančių režimo nuostatų. Dėl daugelio priežasčių ir aplinkybių kisdavo tiek sąjunginės, tiek Lietuvos administracijos požiūris į konkrečias tautines mažumas ir į jų kultūrinę veiklą. Galų gale, konkrečių tautinių mažumų kultūrinės saviraiškos mastas priklausė ir nuo jos narių aktyvumo, pastangų tą kultūrinę veiklą vystyti.

Vienas iš sovietinio režimo tautinės politikos instrumentų buvo ir kultūrinės tautinių mažumų raiškos varžymas. Kartais jis buvo vykdomas kaip valstybinės politikos dalis – suplanuotai ir tikslingai, kartais jis būdavo tik šalutinis tokios politikos produktas. Nors politikos kryptis nustatydavo centrinė valdžia, bet daug kas priklausė ir nuo vietinės administracijos nuostatų bei elgesio. Kartais Lietuvos ir centrinės administracijos požiūriai nesutapdavo (pvz., dėl požiūrio į žydus).

Aktualumas.

Lietuvos kultūra sovietmečiu iki šiol nagrinėjama bemaž vien tik kaip dominuojančios – lietuvių – tautos kultūros istorija. Tačiau šalia jos būta ir Lietuvos tautinių mažumų kultūrinio gyvenimo, davusio ne tokį jau mažą indėlį Lietuvos kultūron. Ši sritis Lietuvoje tyrinėta gana fragmentiškai, daugiausia aptariant pavienius tautinių mažumų kultūrinės veiklos faktus. Tą patį galima pasakyti ir apie tautinių mažumų kultūrinės raiškos varžymą sovietmečiu. Nesant sistemingesnių studijų sunku nustatyti persekiojimų dėsningumus, juos kėlusias priežastis. Šis tyrimas ir padėtų tai padaryti. Be to, tautinių mažumų kultūrinės raiškos persekiojimo tyrimai gali padėti nušviesti ir sovietinės Lietuvos kultūros istoriją apskritai, atskleisti kultūros valdymo mechanizmus.

Hipotezės, kurios bus tikrinamos tyrimo metu.

- ❖ Lietuvos ir centrinės administracijos požiūrių skirtumai į tautines mažumas įtakojo šių kultūrinės raiškos galimybes, kartais Lietuvoje kūrė joms išskirtines sąlygas Sovietų Sąjungos mastu.
- ❖ Ne visos Lietuvos tautinės mažumo režimo vertintos vienodai, ne visoms suteiktos vienodos galimybės kultūrinei raiškai skleistis.
- ❖ Tautinių mažumų saviraiška priklausė ir nuo jų narių kultūrinio aktyvumo, tautinės savimonės stiprumo.

Tyrimo kryptys būtų dvi. Viena kryptis būtų režimo santykis su tautinėmis mažumomis ir jų kultūrine raiška, tai yra tiesiog režimo politika jų atžvilgiu. Sovietinės sistemos ypatybės lemia, kad itin daug dėmesio tyrime reikėtų skirti režimo ir jo administracijos politikai. Dėl itin didelės centralizacijos labai daug kas priklausė nuo valdžios bei administracijos. Neištirus jų nuostatų ir veiksmų neįmanoma suprasti režimo politikos tautinių mažumų kultūrinės raiškos atžvilgiu. Aišku, tiriant režimo nuostatas svarbiausia bus režimo praktinė politika tautinių mažumų kultūrinės raiškos atžvilgiu, didžiausią dėmesį kreipiant į jos varžymus.

Kita kryptis – tautinių mažumų kultūrinė raiška sovietmečiu. Čia jau tirtina, kiek ir kaip sovietinio režimo politika įtakojo kultūrinę raišką, kaip ją paveikė, koks buvo represavimo mastas ir pobūdis.

Šio tyrimo **tikslas** yra ištirti tautinių mažumų kultūrinės raiškos varžymus Lietuvoje postalininiu laikotarpiu.

Norint jį pasiekti reikės ištirti politikos tautinių mažumų atžvilgiu prielaidas, centrinės sovietinės valdžios ir Lietuvos administracijos politiką tautinių mažumų kultūrinės raiškos atžvilgiu, jos praktinę raišką ir pasekmes – kultūrinės saviraiškos varžymą.

Tikslą pasiekti padės išsikelti **uždaviniai**:

1. nustatyti, kokia buvo sovietinės valdžios pozicija, nuostatos atitinkamų tautinių mažumų atžvilgiu;
2. ištirti, kokia buvo režimo praktinė politika tautinių mažumų atžvilgiu;
3. ištirti, kaip jos buvo laikomasi Lietuvoje, kokie buvo nukrypimai nuo Centro padiktuotos linijos ir kas juos lėmė;
4. nustatyti, kokia buvo vietinės valdžios politika konkrečių tautinių mažumų atžvilgiu;
5. ištirti, kaip jos vykdymas varžė tautinių mažumų kultūrinę raišką Lietuvoje.

Šaltiniai ir literatūra.

Kadangi ši tema yra beveik netirta Lietuvoje, tyrime daugiausia teks remtis archyviniais šaltiniais.

Apie tautinių mažumų kultūrinės veiklos administravimą, jų draugijų veiklą medžiagos yra LSSR kultūros ministerijos fonde (LLMA, f. 342).

Tačiau daugiausiai duomenų esama LKP CK fonde (LYA, f. 1771, ypač Bendrojo, Kultūrinės veiklos, Administracinių organų skyrių dokumentuose). Ši institucija, o ne ministerijos, turėjo galutinio sprendimo galią, ji bent iš dalies formavo politiką, o svarbiausia – ji buvo pagrindinė politikos (taip pat ir tautinės) vykdytoja, todėl jos dokumentuose yra duomenų apie tautinių mažumų kultūrinius reikalus, sprendimai jų atžvilgiu ir pan.

Apie lenkų tautinės mažumos kultūrinę raišką medžiagos esama „Czerwony sztandar“ redakcijos partinės organizacijos fonde (LYA, f. 4629). Partinių organizacijų fondai kartais būna net svarbesni nei pačių organizacijų archyvai, mat partijai turint galutinio sprendimo teisę partinės organizacijos dažnai būdavo labai svarbios tų sprendimų vykdymo grandys institucijose. Tačiau įdomus yra ir „Czerwony sztandar“ redakcijos fondas LCVA (f. R-943).

Šiame archyve yra ir Vilniaus žydų muziejaus dokumentų kolekcija, apimanti laikotarpį iki 1959 (f. R-1490). Deja, nėra jos ap. 2 (jame turėtų būti muziejaus veiklos ir uždarymo dokumentai), todėl sunku spręsti apie fonde sukauptos medžiagos vertingumą tyrimui.

Yra tikimybė kai ką rasti ir KGB archyvo likučiuose, jei tik kultūrinė veikla buvo laikoma pakankamai grėsminga sovietinei sistemai. Tačiau jame medžiaga labai fragmentiška ir gana sunkiai surandama, todėl apie šio šaltinių rinkinio panaudojimą bus galima spręsti tik tyrimo eigoje.

Medžiagos apie kultūrinės raiškos persekiojimus yra sukaupę ir muziejai, kurių akiratyje atsidūrė tautinės mažumos. Ypač minėtinas Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus bei jo tęstinis leidinys „Žydų muziejus“, kuriame esama šiek tiek medžiagos, tinkančios šiam tyrimui.

Kaip šaltiniai, tyrime panaudotini ir sovietiniai oficialūs pareiškiamai apie tautines mažumas, jų būklę, taip pat kita literatūra, publicistika ta tema. Nors ir neatspindintys visos tiesos, jie parodo

oficialią poziciją ir nuomonę. Tiesa, negalima teigti, jo visi sovietiniai tyrimai – tik ideologijos apvalkalai. Buvo ir pakankamai sąžiningų tyrimų, ypač tų, kurie tik apibendrindavo statistinę sociologinę informaciją. Tokiais tyrimais reikia pasinaudoti (ypač aptariant sąjunginį kontekstą)¹.

Dar viena šaltinių grupė – atsiminimai. Štai J. Ceitlino pokalbiuose su J. Josade² esama pastarojo atsiminimų apie žydo kūrėjo savijautą sovietinėje Lietuvoje.

Dėl sovietinių archyvinių šaltinių specifikos (nemažo melagingumo bei daugelio nutylėjimų) juos galima būtų papildyti naudojant kitokios kilmės ir kitokio pobūdžio šaltinius. Tai būtų „gyvieji šaltiniai“ – interviu su tautinių mažumų atstovais, tiesiogiai susijusiais su savo tautybių kultūrine raiška. Ši šaltinių rūšis padeda išsiaiškinti iškylančius neaiškumus, pakoreguoja sovietinius archyvinis šaltinius, papildo nauja, mažiau žinoma bet nebūtinai mažiau reikšminga medžiaga. Tiesa, dėl tokių šaltinių rinkimo ir apdorojimo imlumo darbai, laikui bei nemažų sąnaudų apie jų būtinybę bei konkrečius apklausiamuosius reikės spręsti tyrimo metu. Kol kas galima tik apibrėžti, kad tai turėtų būti tautinių mažumų kultūros veikėjai, tiesiogiai susidūrę su sovietinės tautinės – kultūrinės politikos vykdymu.

Aukščiau minėtas Bromlėjaus redaguotas veikalas – sovietinės etninius procesus tiriančios sociologijos pavyzdys. Būtent šiam tyrimui ši knyga svarbi tuo, kad joje nagrinėjami etninių procesų ir dvasinės kultūros ryšiai, yra ir tautinių mažumų kultūrinės saviraiškos aptarimas³. Tai leidžia palyginti tautinių mažumų kultūrinę raišką sovietinėje Lietuvoje ir visoje SSRS. Be to, joje pateikiamas platus etninių procesų Sovietų Sąjungoje aptarimas, kuris pravers tyrime.

Kaip atsvara sovietiniams tyrimams yra vakarietiški tautinių klausimų Sovietų Sąjungoje tyrimai. Straipsnių rinkinyje, nagrinėjančiame tautinį faktorių sovietinėje politikoje ir visuomenėje⁴, esama ir tyrimų, skirtų tiesiogiai Pabaltijo šalims, taip pat ir ne rusų tautų kultūrinės politikos struktūrinei bazei. Jie taip pat padėtų tiriant sovietinės valdžios tautinę politiką.

Kitame sovietinę sistemą nagrinėjančiame straipsnių rinkinyje⁵ taip pat daug vietos skiriama tautinei režimo politikai. Tyrimui svarbus Ralpho Clemo straipsnis apie etninį faktorių sovietinėje visuomenėje, kuriame aptariami įvairių tautybių raiškos sovietinėje visuomenėje būdai.

Kitame tyrime⁶ tautiškumo sovietinėje sistemoje aptarimas yra tik dalis sovietinės sistemos kaip civilizacijos tyrinėjimo. Tai leidžia kitokiu kampu pažvelgti į tautybių problemą sovietinėje visuomenėje, taip pat susieti jos padėties, režimo politiką mažumų atžvilgiu ir sovietinę ideologiją.

¹ P.vz., *Бромлей Ю. В.* (отв. ред.). *Современные этнические процессы в СССР.* Москва: Наука, 1977.

² *Ceitlinas J.* Ilgi pašnekesiai laukiant laimingos mirties: iš tų metų dienoraščių. Vilnius: Vaga, 1997, p. 270.

³ *Бромлей* *Современные этнические процессы...*, с. 316-432.

⁴ *Hajda L., Beissinger M.* (eds). *The Nationalities Factor in Soviet Politics and Society.* Boulder: Westview press, 1990.

⁵ *Sacks M. P., Pankhurst J. G.* (eds.). *Understanding Soviet Society.* Boston: Unwin Hyman, 1989.

⁶ *Синявский А.* *Основы советской цивилизации.* Москва: Аграф, 2001.

Tokia pozicija leidžia integruoti tautinių mažumų padėtį į bendrą sovietinės sistemos struktūrą. Tautiškumo ir ideologijos sąsajos nagrinėjamos Hillo straipsnyje, išspausdintame rinkinyje, skirtame nacionalizmui SSRS⁷.

Labai svarbioje R. Karklins studijoje⁸ daug dėmesio skiriama etninių santykių nerusiškose respublikose aptarimui. Tai leidžia itin gerai pajusti Lietuvos padėtį, panašumus ir skirtumus su kitomis nerusiškomis respublikomis.

Šiuos, daugiau bendram Sovietų Sąjungos klimatui skirtus tyrimus papildoma kita tyrimų grupė – tai konkrečiai Lietuvos tautinių mažumų padėčiai sovietmečiu skirti darbai, dažniausiai rašyti po nepriklausomybės atkūrimo. Kaip apibendrinantį darbą galima paminėti Sauliaus Kaubrio apžvalgą, tiesa, daugiausia besikoncentruojančią į tarpukario Lietuvos istoriją. Sovietmečiui joje skirtas gana nedidelis epilogas⁹, kuriame parodyta tik bendra tuometinė tautinių mažumų būklė. Lietuvos tautinių mažumų kultūrinės netektys (daugiausia – Stalino laikais uždarytos institucijos) sovietmečiu yra išvardintos trumpame straipsnyje¹⁰.

Deja, detalesnių sovietmečio tautinių mažumų padėties studijų nėra daug. Kaip netirtumo pavyzdį galiu paminėti H. Kobeckaitės knygą apie Lietuvos karaimus, kur aptariant jų istoriją apie sovietmetį nėra nė vieno sakinio, nors yra skyrius „Karaimai Lietuvoje XX amžiuje“¹¹. Tiesa, šiek tiek duomenų apie šios tautinės mažumos padėtį sovietmečiu pateikiama kituose knygos skyriuose. Tačiau ir juose neužsimenama apie sovietinę politiką jų kultūrinės raiškos atžvilgiu. Panašiai yra ir su daugeliu kitų tautinių mažumų būkle sovietmečiu. Štai Kasatkina, rašydama apie rusų padėtį Lietuvoje, šiek tiek vietas skiria ir jų padėties sovietmečiu aptarimui¹². Tačiau apibūdinta tik jų socialinė padėtis, o ne kultūrinis gyvenimas. Tokie tyrimai gali praversti susidarant bendrą mažumos padėties Lietuvoje vaizdą. Kiek detaliau apie rusų padėtį kalba Simonjanas¹³, tačiau ir jo darbe svarbesni yra sociopolitiniai, o ne kultūriniai rusų padėties Lietuvoje bruožai.

Bet ne visų tautinių mažumų padėties sovietmečiu tyrimų padėtis yra tokia bloga. Štai žydų padėčiai sovietmečiu nemažai vietos skirta S. Atamuko knygoje¹⁴. Tiesa, ši knyga vertintina gana kritiškai. Mat jos autorius sovietinio laikotarpio kultūrinį žydų gyvenimą kartais vaizduoja pernelyg

⁷ Bon A., van Voren R. Nationalism in the USSR: Problems of nationalities. Amsterdam: Second World Center, 1989, p. 16-27.

⁸ Karklins R. Ethnic Relations in the USSR. The Perspective from Below. Boston: Unwin Hyman, 1989.

⁹ Kaubrys S. National minorities in Lithuania: an outline. Vilnius: Vaga, 2002, p. 204-223.

¹⁰ Česnulevičienė B. Lietuvos etninių bendrijų kultūros netektys // Lietuvos kultūros kongresas. Vilnius: Kultūros ir švietimo ministerija, 1991, p. 659-662.

¹¹ Kobeckaitė H. Lietuvos karaimai. Vilnius: Baltos lankos, 1997, p. 54-68.

¹² Kasatkina H. Русские в современной Литве: меньшинство, диаспора или часть гражданского общества // Etniškumo studijos. 2007, 2: Русские в странах Балтийского региона: меньшинство и государство, с. 23-25.

¹³ Симонян Р. Х. Россия и страны Балтии. Москва: Academia, 2003. Rusams Lietuvoje sovietmečiu skirtas poskyris 2.1.

¹⁴ Atamukas S. Žydų kelias Lietuvoje. Vilnius: Alma littera, 2001.

šviesiomis spalvomis. Nors iš tiesų dera sutikti, kad žydų kultūrinis gyvenimas Lietuvoje tuomet buvo bene intensyviausias Sovietų Sąjungoje, tačiau vis tik autorius, pernelyg pabrėždamas teigiamas jo puses, gana mažai dėmesio skiria kultūrinės saviraiškos varžymams. Taip ir neaišku, kodėl intensyvesnė žydų kultūrinių draugijų veikla išsilaikė tik Vilniuje, o kituose miestuose nunyko, kaip teigia Atamukas. Tik probėgšmais knygoje užsimenama apie masinį žydų kapinių naikinimą sovietmečiu ir kitus kultūros varžymo faktus. Tiesa, yra Samavičiaus straipsniai¹⁵, kuriuose koncentruojamasi į žydų kultūros netektis okupacijų metais, tačiau jie nepakankami gilesniam šios temos tyrimui.

Pavyko užtikti tik vieną studiją, specialiai skirtą tautinei mažumai sovietinėje Lietuvoje. Tokia yra lenkams skirta A. Srebrakowskio monografija¹⁶. Tai gana išsamus darbas, kuriame aptariama ir lenkų kultūrinė veikla sovietmečiu. Apie ją esama duomenų taip pat ir knygoje, skirtoje Lietuvos lenkams skirto laikraščio „Kurier Wileński“ (sovietmečio „Czerwony sztandar“) istorijai¹⁷. Čia surinkti darbuotojų atsiminimai bei kita medžiaga padeda nušviesti kultūrinės lenkų saviraiškos varžymus sovietinėje Lietuvoje.

Nemaža dalis informacijos apie tautinių mažumų kultūrinę raišką ir jos varžymą sovietmečiu nebuvo apibendrinta ir tokie faktai ieškotini periodikoje, publicistiniuose darbuose.

Tyrimo struktūra:

1. Ši dalis bus skirta bendrųjų režimo nuostatų bei ideologinio jų pagrindimo tautinių mažumų atžvilgiu aptarimui. Bus aptartos tiek bendrosios nuostatos tautinių mažumų atžvilgiu, tiek ir konkrečių mažumų atžvilgiu. Bus koncentruojamasi į postalininį periodą ankstesnį periodą liečiant tiek, kiek būtina tyrimui.
2. Šioje dalyje bus nagrinėjama sovietinės centrinės administracijos praktinė tautinė politika. Aptariama tiek bendra situacija, tiek ir skirtumai atskirais laikotarpiais. Daugiausia dėmesio kreipiama į Lietuvos specifikai svarbias aplinkybes.
3. Nagrinėjamas Lietuvos administracijos požiūris ir tai, kaip jis lėmė tautinę politiką Lietuvoje. Išryškinami panašumai ir skirtumai palyginus su centrinės administracijos nuostatomis. Aiškinamasi, kas lėmė skirtumus.
4. Aptariama tautinė režimo politika konkrečių tautinių mažumų (lenkų, žydų, totorių etc.) atžvilgiu Lietuvoje.

¹⁵ *Samavičius R.* Žydų kultūros paveldo netektys okupacijų metais: [apie žydų kultūros įstaigų, tarp jų ir muziejų, naikinimą sovietinės ir nacių okupacijų metais] // Kultūros paminklai. 2000, t. 6; Samavičius Žydų kultūros netektys okupacijų metais // Voruta, 1997 m. balandžio 12 d.

¹⁶ *Srebrakowski A.* Polacy w Litowskiej SRR 1944-1989. Toruń: A. Marszałek, 2001.

¹⁷ *Sienkiewicz J.* (red.). Kronika na gorąco pisana : "Czerwony Sztandar" - "Kurier Wileński", 1953-2003. Wilno: Kurier Wileński, 2003.

5. Šioje dalyje nagrinėjamos tautinių mažumų kultūrinės raiškos kliūtys, sukeltos režimo politikos.

Tyrimo problemos.

Šiame tyrime gali iškilti gana daug įvairių problemų. Galima tik paminėti archyvinių šaltinių išbarstymą ir galimą trūkumą. Taip pat tik prieinama literatūra teks remtis kalbant apie sovietinės valdžios bendrąją tautinę politiką.

Tačiau esama ir specifinių šiai temai problemų. Viena jų būtų varžymo suvokimo problema. Juk reikia turėti omenyje skirtumą tarp to, koks iš tiesų buvo kultūrinės raiškos varžymas, to, kaip jį tuomet suvokė tautinių mažumų atstovai ir to, kaip jis yra suvokiamas dabar. Tai netapatūs, o kartais ir menkai susiję dalykai. Apie suvokimą sovietmečiu yra surinktų pirminių šaltinių. Štai VU Slavistikos katedros prof. V. Čekmonas darė lenkų tautinės sąmonės, buitinės tautinės psichologijos tyrimus dar iki Sąjūdžio susikūrimo¹⁸. Tuometinė jų nuomonė bent iš dalies yra užfiksuota ir iš jos galima sužinoti apie tautiškumo kultūrinės raiškos varžymo faktus (ar bent jau apie egzistavusią tokią nuomonę). Tačiau kitų tautinių mažumų atstovų nuomonę sužinoti gerokai sunkiau.

Kita iš išskylančių problemų būtų tyrimo objekto sukonkretinimas. Kalbant apie Lietuvos tautines mažumas akivaizdžiai matosi, kad jų galimybės reikšti savo kultūrinį identitetą buvo toli gražu nevienodos. Akivaizdžiausiai problemiška šiuo atžvilgiu yra rusų tautinė mažuma Lietuvoje. Ar ją iš viso galima laikyti tautine mažuma? Juk tai buvo dominuojanti Sovietų Sąjungos tautybė. Jos nariai užėmė vyraujančią padėtį Sovietų Sąjungoje. Tam tikromis privilegijomis naudojosi ir visa rusų tauta. Pavyzdžiui, jų nacionalizmas (net įgyjantis ksenofobiškų bruožų) dažnai buvo skatinamas valstybinių institucijų, į jo apraiškas žiūrėta atlaidžiau nei į kitų tautybių. Neatrodytų, jog rusų kultūrinė saviraiška būtų buvusi varžoma – Lietuvoje veikė *Rusų dramų teatras*, ėjo ne vienas periodinis leidinys rusų kalba, buvo atidaryta daug mokyklų rusų dėstomąja kalba. Tiesa, egzistavo gana nemažas lietuvių priešiškus iš svetur atvykusiems ir čia šeiminkais dažnai besijautusiems kolonistams. Tačiau tai kažin ar tai galima laikyti rusų kultūrinės saviraiškos varžymu – net jei neapykanta ir pasireiškėdavo antirusiškais veiksmais, jie negalėjo tapti sistemais, o ir reikėsi jie iš esmės tik buitiniame lygmenyje. Net po Stalino mirties vykęs kadru atlietuvinimo lietuvių kalbos teisių viešumoje didinimo procesas (jau sistemiškas) nelaikytinas kultūrinės saviraiškos varžymu – lietuvių tauta bandė atgauti teises savo respublikoje, o rusų nusiskundimai lietuvių „nacionalizmu“ iš tiesų buvo jų nepakantumo, imperinės sąmonės apraiška. Rusų kultūrinė veikla galėjo būti smarkiau varžoma tik jei ji būtų įgijusi politinį (antisovietinį) pobūdį, tai yra, būtų grėsusi režimo stabilumui, politinei kompartijos

¹⁸ Čekmonas V. Tautinių mažumų elgsenos tipologija // Tautinės mažumos. Etnosocialinių problemų seminaro 1991-1992 medžiaga. Vilnius: Filosofijos, sociologijos ir teisės institutas, 1992, p. 49.

vienvaldystei. Tačiau tai jau priklauso politinei sferai, o ne kultūrinei raiškai. O ir represijos tokiu atveju vykdytos ne dėl tautiškumo, o dėl poliškumo.

Problemiškas yra ir kitos didžiausios – lenkų – tautinės mažumos klausimas. Mat šie būtent Lietuvoje, tiksliau, Rytų Lietuvoje, įgijo išskirtinę padėtį, kurią iš dalies galima traktuoti kaip kultūrinę autonomiją¹⁹ (kokios lenkai neturėjo kaimyninėje Baltarusijoje). Čia režimas tarsi atliko pacifikacinį darbą apsaugodamas lenkų tautinę mažumą nuo gana didelio tarpukariu susiformavusio lietuvių antilenkiškumo. Tokios autonomijos pasekmė – daugelis jų net neišmoko lietuviškai (kaip ir rusai). Tačiau kartu vyko gana spartus šios mažumos atstovų rusifikavimas(is) per mokyklas. Bet tai nebuvo prievartinis procesas. Išskirtinės lenkų padėties susiformavimo priežastys neįeina į šio tyrimo lauką, tačiau jos pasekmė buvo lietuvių nepasitenkinimas „prolenkiška“ režimo politika. Šios įtampos nevirto lenkų kultūrinės raiškos varžymu. Atvirkiščiai, jų kultūrinė veikla buvo palaikoma, leidžiamas laikraštis, o kurį laiką – net žurnalo „Tarybinė moteris“ lenkiškas variantas. Bandymai siaurinti lenkų kalbos vartojimą ir net kelti klausimus apie tai susilaukdavo griežtos Lietuvos administracijos reakcijos. Taip 1968 m. net į straipsnį „Kultūros baruose“, kur bandyta švelniai aptarti šį klausimą, LKP CK sureagavo greitai ir labai neigiamai²⁰. Tokios aplinkybės leido daliai lenkų izoliuotis nuo Lietuvos gyvenimo, gyventi tarsi uždarame gete. Kiek tokiomis aplinkybėmis galima kalbėti apie lenkų kultūrinės raiškos varžymą? Be to, yra duomenų, jog dalis lenkų iki Sąjūdžio manė, kad lenkiškos mokyklos yra lietuvių sukurta kliūtis, skirta užkirsti lenkams „kelią į didįjį gyvenimą“ – į rusų kalbos išmokimą²¹.

Prie lenkų prigludusi „tuteišių“ savimonę turinčių žmonių grupė iš viso sunkiai įvardijama, dažnai nelaikoma savita etnine grupe, todėl ir kalbėti apie jos kultūrinės raiškos varžymą būtų gana sudėtinga.

Yra dar viena grupė, kurią iš viso sunku priskirti tautinėms mažumoms. Sovietmečiu ji buvo bemaž visiškai užmiršta ir faktiškai išnyko – tai lietuvninkai. Jei juos laikysime vokiečiais (kokiais dauguma jų patys save laikė) – tai tautinė mažuma, jei lietuviais – lyg ir ne. Stalino laikais jų buvo likę ne taip jau mažai, nors ir tik dešimtadalis prieškarinio skaičiaus. Nors Ieva Simonaitytė ir galėjo leisti kūrinis, aprašančius jų gyvenimą, tačiau iš esmės jie buvo prievarta užrašomi lietuviais, jų išskirtinumas nebuvo suprantamas. Vos tik atsiradus galimybei, didžioji jų dalis 6-7 deš. išvyko į Vokietiją ir kaip savita etninė grupė iš esmės išnyko. Jos kultūros naikinimas, dažniausiai nesąmoningas, truko visą sovietmetį. Jį gerai iliustruoja faktas, kad buvusio Klaipėdos krašto

¹⁹ Taip manė V. Čekmonas: *Ibid.*, p. 49-50.

²⁰ LYA, f. 16895, ap. 2, b. 309.

²¹ Čekmonas. Tautinių mažumų elgsenos... , p. 50.

teritorijoje kultūros paminklų buvo užregistruota itin mažai, mažiausiai Lietuvoje. Tyrime juos galima trumpai aptarti, jei tik pavyktų rasti faktų apie kultūrinės raiškos varžymą. Tai gana sudėtinga, kai varžymus kaip tokius suvokia tik varžomasis. Pvz., užrašymą lietuviais kaip skriaudą suprati tik patys lietuvninkai. O ir didžioji varžymų dalis teko Stalino laikams.

Be jau minėtų tautybių, problematiška kalbėti ir apie sovietmečiu į Lietuvą atvažiavusių žmonių tautinės raiškos varžymus. Kyla klausimas, ar tokie ne rusų tautybių žmonės iš viso laikytini savarankiškų tautinių mažumų nariais. Juk jie nemaža dalimi buvo tiesiog „rusakalbiai“ Lietuvos gyventojai, pernelyg nesirūpinę savo tautiniu identitetu. Tokiu atveju tiesiog sunku laikyti juos atskira tautine mažuma, o ne rusų tautinės mažumos dalimi. Todėl tirti tik tokių tautybių atstovų bandymai vystyti tautinę – kultūrinę veiklą, kurie buvo režimo varžomi.

Kai kurių mažumų kultūrinė raiška buvo varžoma ir dėl jų ryšio su religija. Religija yra svarbus daugelio tautų kultūros elementas. Tai dar viena iš problemų – kiek vietos skirti tautinių mažumų religijų persekiojimui. Juk yra tautų, kur religija yra neatsiejama tautiškumo dalis (žydai, karaimai, totoriai). Šiame tyrime tirtina tik ta religijų persekiojimo dalis, kuri tiesiogiai susijusi su kultūrine raiška.

Tyrimo apimtis. Turint omenyje temos netirtumą ir neaiškų šaltinių kiekį, tyrimo apimtis gali svyruoti nuo pusės iki dviejų autorinių lankų.